

ЕЛЧИН

**НЭРИМАН
НЭРИМАНОВ:**

ШӘХСИЈЈӘТИ

ВӘ ФӘАЛИЈЈӘТИ

1997
437

ЕЛЧИН

НƏРИМАН НƏРИМАНОВ:
ШƏХСИЈЈƏТИ ВƏ ФƏАЛИЈЈƏТИ

8/8559

АРХИВ

АЗƏРБАЈЦАН ДƏВЛƏТ НƏШРИЈАТЫ

Б а к ы—1997

М. Ф. Ахундов adına
Azərbaycan Respublika
KİTABXANASI

88849

Редактору Ислам Садыг

Елчин

Е 46 Нәриман Нәриманов: Шәхсијјәти вә фәалијјәти
Б; Азәрнәшр, 1997. 28 сәһ.

Бу китабчада Азәрбајҗан халғынын көркәмли оглу, јазычы, педагог вә ичтимаи хадим Нәриман Нәримановун һәјәти, фәалијјәти вә шәхсијјәти, јашадығы кешмәкешли дөврүн гарышыг сijasи вә милли мүбаризәләри контекстиндә ишығландырылдыр.

Е 450202000—24
М—651 (07)—97 е'лансы

ББК С62

ISBN 5—552—01744—7

© Азәрнәшр, 1997

Бәдн редактору Рәфаил Әзизов.
Техничи редактору Симузәр Шаһбазова.
Корректорлары В. Мусајева, Елмира Фејзуллајева.

Лығылмаға верилмиш 02.09.97. Чапа нмзаланмиш 15.09.97.
Әдәби гаринтур, Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108^{1/32}.
Офсет кағызы. Шәрти чап вәрәги 1,47. Шәрти рәнкли сурәти 1,68. Учот нәшр вәрәги 1,5. Тиражы 1000.
Сифариш 474. Мүғавилә гиҗмәти илә.

Азәрбајҗан Республикасы Мәтбуат вә Информасија
Назирлији.

Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријјәти. Бақы—370005,
Һусу һачыјев күчәси, № 4.

«Гызыл Шәрг» ичарә мәтбәәси, Бақы, Һәзи Асланов
күчәси, № 80.

*«Сиз өзүнүзү бир милләт-
дән һесаб едирсинизсә, өзүнү-
зүн мүәјјән бир вәтәниниз
вардырса, һәмин милләтин,
һәмин вәтәнин дәрди-гәми си-
зин дәрдиниз, гәминиздир вә
ја бир милләт вә ја вәтән сизи
өз үзвләриндән һесаб едирсә,
сизин дәрдиниз, гәминиз мил-
ләт вә вәтән үчүн үмуми дәрд
вә ағм олмалыдыр».*

Нәриман Нәриманов

1

Нәриман Нәримановун 1894-чү илдә Бақыда, Губер-
нија идарәси мәтбәәсиндә нәшр етдирдији «Наданлыг»
фаһиәсинин гәһрәманы Өмәр чаһил күлләсиндән һәлак
оларкән сон нәфәсиндә дејир: «Мәши... наданлыг... авам-
лыг... би...мә'рифәтлик күлләләди. Бунлар һамысы...
Ај!.. Адамы... һејван едәрмиш! Аһ! Наданлыг!..»

1894-чү илдә Нәриман Нәримановун 24 јашы вар
иди. Бақыда кимназијада Азәрбајҗан дилиндән дәрә
дејирди вә бу 24 јашлы халг мүәллимнинин, кәпч јазычы-
нын бүтүн кәләчәк һәјәти, Өмәрин дили илә сөјләдији
о ичтимаи бәлаја—наданлыға, авамлыға вә мә'рифәт-
сизлијә гаршы бөјүк вә әзаблы бир мүбаризәјә һәср
олунду.

Бу һәјәт јолу бир өмүр чәрчивәсинә сығмајачаг дәр-
рәчәдә зәнкин, мүрәккәб, зиддијјәтли вә фаһиәли иди.

Нәриман Нәриманов елә һәмин 1894-чү илдә Бақы-
да илк күтләви милли гираәтхана ачмышды вә о «Нәри-
манов гираәтханасы» гыса мүддәтдә тәкчә Загафгазија-
да дејил, Русијада вә Шәрг өлкәләриндә дә һуғуз га-
занмышды, бураја Кәлкүттә, Истанбул, Софија, Гаһирә,
Тәһран, Тәбриз вә диқәр шәһәрләрдән хејријјә јолу илә
гәзет, журнал вә китаблар көндәрилдири вә дөврүн,
мүһитин контекстиндә белә бир бејнәлхалг мәтбуат,

китаб мүбадиләси, әлбәттә, XIX жүзилин сонларында жаранап Азербайжан әдәби-ичтиман һәјатында чидди әһәмийјәтә малик иди...

Наданлыг да, авамлыг вә мәрифәтсизлик дә Нәриман Нәриманов үчүн јалныз мәнәви-әхлаги нагислик дејилди, чүнки о бу нагислијин сосиал маһијәтини лап кәнч јашларындан етибарән баша дүшмәјә чан атырды вә Нәриман Нәримановун наданлыга гаршы барышмаз мүбадиләси ејни заманда истисмара гаршы милли һүгусузлуға, чаризмин мүстәмләкәчи сијасәтинә гаршы (сијаси-идеоложи бурулғанларла, шәхси пәришанлыг вә вәтәндаш јанғысы илә долу кәркин вә зиддијәтли онилликләрдән сонра, өмрүн гүруб чағында исә рус совет мүстәмләкәчи сијасәти нә гаршы!) мүбаризә јолларыны ахтармаға сөвг едирди.

Һәмин 24 јашлы драматург «Наданлыг»ын мүгәддимәсиндә јазырды: «Үмидварам ки, мәнним бу кәмтәрин гәләминин мејвәси мүсәлманларын зиндәканына бир зәррә гәдәри нәф кәтирә».

Халгын «зиндәканына бир зәррә гәдәри нәф кәтирмәк» арзусу бөјүк мәнәви бир еһтијачын нәтичәси ки ми, әлли беш иллик өмрү боју һәмишә Нәриман Нәримановла биркә олмушду, онун уғурларынын да, сәһвләринин (!) дә әсасыны тәшкил етмишди.

Бу әлли беш иллик өмрүн кечдији јолу көзләримиз гаршысында чанландырдыгда, ади мүәллимликдән XI рус-болшевик ордусунун гурдуғу Азербайжан Совет Республикасынын илк Халг Комиссарлары Советинин сәдринәчән, Тифлисин Метех галасындакы душтаглыгдан, аиләси илә бирликдә һәштәрхан сүркүнүндән башлајыб бөјүк болшевик дәвләтинин МИК-нин сәдрлијинә гәдәр апаран фәалијәтти мәна вә мәзмунуна вардыгча, бир сыра чидди мәгамларда һәмин фәалијәтти фачиәли маһијәтини дәрк етдикчә, белә бир һәјат јолунун зәнкинлијинә, драматиклијинә, кешмәкешлијинә һејрәт едирсән...

Нәриман Нәриманов—Азербайжан әдәбијәтинин көркәмли нүмајәндәси, «Наданлыг»дан башга, «Шадман бәј» («Дилин бәласы») комедијасынын, «Надир шаһ» драмынын, «Пир», «Баһадур вә Соһа» повестләринин, башга бәди әсәрләрин мүәллифи.

Нәриман Нәриманов—кениш мараг даирәсинә саһиб олан тәрчүмәчи: бир тәрәфдән Н. В. Гоголун «Мүфәттиш»ини Азербайжан дилинә чевирир (1892), о бири тә-

рәфдән дә... РСДФП-нын Програмыны тәрчүмә едир (1906).

Нәриман Нәриманов—халг мүәллими, «Азербайжан дилинин гыса грамматикасы», «Рус дили үзрә өзүнү-өјрәнмә» ки ми дәрсликләрин, бир чох маарифчи-педагожи мөгаләләрин, чыхышларын мүәллифи, Азербайжан маарифчилик мәктәбинин лајигли нүмајәндәләриндән бири.

Нәриман Нәриманов—Новороссијск Университетинин тибб факултәсини битирмиш јүксәк ихтисаслы һәким; әлбәттә, јүксәк ихтисаслы бир һәким олмаг шәрәфли ишдир, амма бүтүн халг тәрәфиндә «Бизим доктор»—дејә сөвилмәк исә, елә билирәм ки, ондан аз шәрәфли бир иш дејил...

«Бизим доктор»ун—Нәриман Нәримановун Бакынын мазутдан, түстүдән, һисдән-пасдан гаралмыш «Гара шәһәр» адлы һиссәсиндә ачдығы хәстәхана ади хәстәхана дејилди, чүнки бу хәстәханада һөкм сүрән тәмәһнасыз хидмәт еһтирасы, шөвгү, бурада көрүлән ишләрин ишығы, сәвабы, әслиндә, хәстәхана ишчиләринин әјинләринә кејдикләри ағ халатлар ки ми бәјаз әмәлләрдән хәбәр верирди...

Нәриман Нәриманов—јүзләрлә фелјетонларын, мөгаләләрин, публицист јазыларын мүәллифи, Азербайжан журналистика мәктәбинин һәсән бәј Зәрдаби, Чәлил Мәммадгулузадә, Әли бәј һүсәјизадә, Әһмәд бәј Ағајев, Үзејир бәј һачыбәјов, Әмәр Фанг Нәманзадә ки ми көркәмли нүмајәндәләриндән бири...

Нәһәјәт, Нәриман Нәриманов—марксизм иллүзијаларына ујмуш вә сонра да белә бир утопијанын, «хәјал-пәрвәријин» ачысыны-ағрысыны чөкмиш, сарсынтыларыны кечирмиш, мәнәви вә чисманн чәзасыны алмыш бир коммунист...

2

Вәтәнә мәнәббәт, халга мәнәббәт һәмин халгын дилиндән башлајырды вә Нәриман Нәримановун, мисал үчүн, 1906-чы илдә јаздығы «Бу күн» адлы мөгаләсиндә ана дилинә мәнәббәтти доғурдуғу чылгын һиссләр мүәллифин шәхсијәтинә вә јарадычылығына хас олан тәмкинн, тәбиәтинә хас олан ағырлығы үстөләјирди:

«Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, һиссијәт-гәлбијә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр мөһтәрәм, мүгәддәс, нә гәдәр әзәмәтли бир гүввә! Ана дили!

Бир дил ки, мөһрибан бир вүчүд өз мөһәббәтинни, шәф-гәти-мәдәрәнәсини сәнә о дилдә бәјан едибдир. Бир дил ки, сән даһа бешикдә икән бир лајлај шәклиндә өз аһәнк вә ләтафәтинни сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин кушәләриндә нәгш бағлајыбдыр! Бир дил ки, һәјат вә каннат һаггында илк әввәл дил сәјәсиндә бир фикир һасил едибсән, чисм вә руһун мөһтач олдуғу мөвади о дилдә тәләб еләјибсән... Һаман дил ки, дијари-гүрбәт-дә... ону ешидәндә үрәјин дөјүмәјә, үзүн күлмәјә баш-лајыр, чәми әсамын тәһәјјүч едир, бејнин, фикрин, хә-јалын ишләмәјә башлајыр бир дәгигәннин әрзиндә Вә-тәни көзүнүн габағына кәтирирсән...»

Инди исә биз бу мәгаләнин јазылдығы вахтдан он алты ил сонраја, 1922-чи илә нәзәр салаг, о вахта ки, Нәриман Нәриманов Азәрбајчан Совет Сосналист Рес-публикасынын һүтуги рәһбәридир вә бу республика да куја мүстәгиддир. Бу республиканын рәсми дөвләт дилинә—ана дилимизә нәнки хор бахылыр, артыг бу дили сыхышдырыб арадан галдырмаг үчүн ону (ана дилини!) тәғиб етмәјә башлајыблар вә мәтбуат әмәлә-ли-башлы һүчүм компанијасы ачыб вә мәктәбләрдә ана дилиндән тәдрис саатларыны, милли театр тамашала-рынын сајыны азалтмаг тәләбләри ирәли сүрүлүр.

Нәриманын Азәрбајчанда олмасы Мәркәзи вә Мәр-кәзин јерли (вә көнүллү!) нөкәрләринни (Нәриманов онлары «Мәркәз гаршысында ад газанмаг арзусунда олан фырылдагчылар» адландырырды) истәдикләри гә-дәр әл-гол атмаға гојмурду вә о, өлкәни мүвәггәти тәрк етдикдә (сөһбәт бир-нечә күнлүк е'замијјәтдән кедир!), һәмни гүввәләр фүрсәти фотә вермир вә хүсуси шөвг вә еһтирасла фәалијјәтә башлајырды.

Һәмни вахт Нәриманов Кенуја конфрансынын ишин-дә иштирак етмәк үчүн Италијаја кедир вә онун өз сөз-ләри илә десәк, «милләтчи тәмајүл вә түрк дили дәр-сләринни сајыны ихтисар етмәк һаггында ачыг фитнәкар мәгаләләр» јазылмаға башлајыр вә Нәриман гајыдыб милләтә гаршы бу тәхрибата милләтин тәәссүбү мөв-гејиндән мүдахилә етдикдән сонра бөјүк сијаси галма-гал республиканы бүрүјүр вә Мәркәзә кедиб чыхыр.

Сонралар Нәриманов И. В. Сталинә мәктубунда бу барәдә јазырды: «...«соллар» мәним Кенуја конфран-сында олмағымдан истифадә едәрәк һәрәкәтә кәлмиш вә даһа һәјасыз олмушлар. Кенујадан гајытдыгдан сонра, түрк дили дәрсләринни сајыны ихтисар етмәк вә

милләтчи тәмајүл һаггында ачыг фитнәкар мәгаләләр мәним диггәтимни чәлб етмишди».

Вә белә бир вахтда Нәриман Нәриманов «Бакински-рабочи» гәзетиндә «Бә'зи јолдашларә чаваб!» верир, һәм дә чох сәрт вә гәти бир чаваб: «Түрк дили Азәр-бајчанда дөвләт дили е'лан едилмишдир вә Азәрбајчан-да бу дилин һүгуғларындан вә үстүлүкләриндән там-шәкилдә истифадә олунмалыдыр. һеч ким буну ләғв едә-билмәз... Азәрбајчан... өз ана дилиндән имтина едә бил-мәз вә һеч кимә дә имкан вермәз ки, Азәрбајчанда бу дилин мәнәсыны, ролуну азалтсын».

Гырмызы Ленин террорунун (Сталин террору һәлә-ирәлидә иди!) түғјан етдији бир дөврдә бу сөзләри бу чүрә ачыг шәкилдә Мәркәзин үзүнә чырпамаг нечә бир чәсарәт тәләб едирди—әлбәттә, охучу буну јахшы баша-дүшүр. Анчаг комидә отуруб кәмичи илә дава етмәк, әлбәттә, чәтин ишди...

Бакы партија комитәсинин рәһбәри (фактики олараг Бакынын рәһбәри!) Левон Мирзојан тәшвиш, һәјәчан вә гитбә олуначаг бир оперативликлә дәрһал Загафга-зија Дијар Комитәсинә тел көндәриб ики әлијлә дә-тә-бил дөјәчләјир: бу мәгаләдән сонра коммунистләр «өз-ләрини сарсылмыш һисс едирләр» вә мәгалә «әсассыз јазылмышдыр».

Загафгазија Дијар Комитәси дә өз нөвбәсиндә тел-вуруб Нәримановдан мәгаләси илә бағлы изаһат мате-риаллары тәләб едир.

Һәмни мәгаләнин чапындан дөрд күн сонра АК(б)П МК-нын Рәјасәт һеј'әтинин хүсуси ичласы чағрылыр вә бурада Нәриман Нәримановун мәгаләси кениш музакирә объектинә чеврилир, онун антипартија маһијјәти ифша едилир.

Ифшачылар исә бунлар иди: Левон Мирзојан вә Ә. һ. Гарајев, Р. Ахундов (сонралар «Русча-түркчә-лүғәт» кими гијмәтли бир нәшрин тәртибчиләриндән бири вә редактору) вә Г. Мусабәјов, Е. Ханбудагов (сонралар гаты милләтчиликдә сучландырылды вә онун ады илә бағлы «ханбудаговшина» сијаси истилаһы бир чохла-рынын гара тәләјини мүәјјән етди) вә М. Ч. Бағыров...

Бу адамлар СИСТЕМи јарадан вә чани-дилдән һә-мин СИСТЕМә гуллуғ едән сијаси хадимләр иди вә бу СИСТЕМин мүдһиш ганунаујунлуғу онда иди ки, о адамларын өзүнү дә мәнз СИСТЕМ күлләләди...

Мән «Өлүм һөкмү» романыны јазаркән охудуғум

тарихи сәнәдләрдә бу адамлардан бирини 37-дәки агибәти илә бағлы бир эпизодун мүдһиш тәәсүраты илә сарсылмышдым: бүтүн өмрүнү СИСТЕМин бәргәрар олмасына, мөһкәмләnmәсинә һәср етмиш бу адам— Гәзәнфәр Мусабәјов СИСТЕМ тәрәфиндән халг дүшмәни е'лан едилдикдән сонра, истинтаг заманы о гәдәр ишкәнчәләрә мәрүз галыр ки, кичичик бир сәс, һәтта бир хышылты белә ешидәндә өзүнү душтагханадакы чарпаынын алтына дүртүб кнзләнирмиш...

Анчаг биз јенә Нәриман Нәримановун мәгаләсинә гајыдаг. Онун дүнјакөрүшүндә Ана дили илә Вәтән арасындакы белә бир диалектик әләгә индики һалда бизм үчүн рәмзи мә'на дашыыр, чүнки Нәриманов бәшәрилийинин мајасы һәмин миллиликлә јоғрулмушду вә бүтүн бөјүк гәләм саһибләри, бөјүк мүтәфәккирләр кими, онун үчүн дә миллилик олмајан јердә бәшәрилик јох иди.

Охучу јәгин фикир верди ки, «Бу күн» адлы о емоционал милли өзүнүфадә илә РСДФП-нын Програмынын тәрчүмәси ејни тарихә—1906-чы илә тәсадүф едир вә бу чәһәт шәхсән мәним үчүн чох шеј дејир. 36 јашлы формалашмыш бир шәхсијјәт—Нәриман Нәриманов коммунизм идејаларына вә болшевик мөвгејинә она көрә мејл етмишди вә кәләчәк тәлејини она көрә бу әгидә вә фәалијјәтлә бағламышды ки, бурада мөһз миллинин ојанышы вә инкишафы үчүн, дәвләт гуручулуғунда, чәмијјәтдә миллинин ифадәси үчүн мүһбит зәмин, оптимал шәрант көрүрдү.

Ејни заманда, Нәриманов бүтүн гәлби илә инанырды ки, бәшәријјәтин мин илликләр боју давам едән кәләлик ән'әнәләрини дә дармадағын едәчәк адил гүввә јалныз болшевизм идејаларыдыр.

Болшевизм идејаларына инам вә халгын кәләчәк милли вә сијаси өзүнүтәсдигини јалныз бу идејаларын ишығында көрмәк елә бир чидди мә'нәви алудәчилик јаратмышды ки, Нәриманов кими тәмкинли вә кениш дүнјакөрүшүнә малик бир адамы ајры-ајры мәгамларда, хүсусән 1918-чи ил һадисәләри заманы сағ радикализм мөвгејинә кәтириб чыхармышды.

Садә бир мисал: Әлимәрдан бәј Топчубашов әсрин әввәлләриндән е'тибарән Азәрбајчан сијаси сәһнәсиндә еффеќтли фәалијјәт көстәрән һәмин санбаллы сијаси вә ичтимаи хадимләримиздән бири иди ки, ана дилиндән башга рус вә франсыз дилләрини мүкәммәл билирди, јүксәк Авропа тәһсили көрмүшдү вә милләт гаршысын-

ла бөјүк хидмәтләри вар иди вә дәфәләрлә милләти ән јүксәк трибуналарда лајигинчә тәмсил етмишди, һәмишә һадисәләрә объектив мүнәсибәтилә сәснлирди. Азәрбајчан мүстәгиллийинин марагларына әсас көтүрәрәк мәркәзчи мөвгедә дајанмышды вә һәмишә дә импутив максимализмдән узаг олмушду вә мән буна чох тәәччүб едирәм ки, Нәриман белә бир ләјагәтли шәхсијјәтин, халгын һәгиги аристократынын 1918-чи илдә Загафгазија Милли Шурасынын сәдрлийнә намизәд көстәрилмәсинин әлејһдары олмушдур. Бу јердә мән Әлимәрдан бәјин әлејһинә чыхан бә'зи наданлары баша дүшүрәм, Нәриман Нәриманову исә һеч чүрә баша дүшә билмирәм вә чох тәәсүф едирәм ки, онун биографиясында белә эпизоллара раст кәлмәк мүмкүндү...

Нәриманов 1918-чи илдә Әлимәрдан бәјә белә бир мүнәсибәтдә, әлбәттә, һагсыз иди вә 1920-чи илдән сонра о өзү беләчә һагсыз мүнәсибәтин объектинә чеврилди.

Бәли, Нәриманов болшевик партијасына инанырды вә нә гәдәр ки, әсас нәзәријјә иди. Нәриманов бу инам наминә (јә'ни онун аләминдә халгын сәдагәти наминә!; өзүнүн дедији кими, «биз халгларын азадлығы һагғында чағырышларымызын сәмимилијинә инанырдыг...») чошғун фәалијјәт көстәрирди, амма елә ки, партија һакимијјәти әлә алды, һакимијјәтдә мөһкәмләnmәјә башлады, нәзәријјә тәчрүбәјә чеврилди, һәмин инам дә алтүст олду: «Һәгигәтән, көрәсән һал-һазырда Азәрбајчанда Азәрбајчаны тәмсил едән партија вардырмы? Мән тәсдиг едирәм: белә бир партија јохдур вә мирзојанлар өз ијрәнч сијасәтләриндән Азәрбајчаны симасызлашдырмаг сијасәтиндән (курсив Нәримановундур—Е) әл чәкмәјәнә гәдәр дә олмајачагдыр».

Партијанын һакимијјәтдәки тәчрүбәси белә бир мәнзәрә јаратмышды вә Нәриманов башгаларындам (сусанлардан вә јахуд «јорғана бүрүн, еллә сүрүн» принципи илә јашајанлардан) фәргли олараг, көрдүкләрини кизләтмирди: «Мән билдирирәм ки, бир ил бундан әввәл Азәрбајчанда һакимијјәт азәрбајчанлы күтәләләринин Совет һакимијјәтинә үмуми рәғбәти илә мүдафиә едилдирисә, лакин һал-һазырда һакимијјәт јалныз сүнкү күчүнә мүдафиә едилир».

Вә о өмрүнүн сонунда оғлуна јаздығы мәктубда архасында дәруни бир «Һејһат!...» пәришанлығы дајанмыш бу сөзләри сөјләјирди: «Мән соснал-демократ идим, лакин бу тәшкилат кетдикчә даһа чох идеалдан узаглашыр...»

Азербайжан тарихинин гәрибә фактларындан бири— дур ки, о заман Мәммәд Әмин Рәсулзадә дә—көләчәк мустәғил Азербайжан Демократик Чүмһуријјәтинин әсас јарадычыларындан бири— коммунист әгидәси вә социал-демократ фәалијјәти илә сечилән бир кәнч иди вә Азербайжанда илк сијаси партија олан «Һүммәт»ин дә јаранмасында Мәммәд Әмин бәјиң ишкүзарлығы вә тәшкилатчылыг истәдады аз рол ойнамамышды...

Сонралар Мәммәд Әмин Рәсулзадә әсрин әввәлиндә кәнч нәслин социал-демократ идејаларына мејлини хәтырлајараг јазырды: «Мүхалиф социализмдә онлар (јәни кәнч нәсил—Е.) чаризмә гаршы мүбаризәдә ән етибарлы да олмаса, һәр һалда ән әлверишли муттәфиғи көрүрдүләр».

Анчаг көрүнүр бу да ХХ әср тарихимизин гәрибә парадоксларындан биридир ки, гыса бир мүддәтдән сонра, Нәриман Нәримановдан 14 јаш кичик олан Мәммәд Әмин Рәсулзадә сијаси фәһми илә социал-демократларын програмында өз мүгәддәрәтәни тәјинетмә һүгуғу вә милли мәсәләләрин һәлли илә бағлы мүддәаларын демагог маһијјәтинин дәрк едиб сијаси фәалијјәт истига-мәтини дәјишир, Нәриман Нәриманов исе һәмин демаго-кијанын чәзбедичи даирәсиндән ајрыла билмир вә даһа артыг бир әзм илә өз көләчәк шәхси фәчиәсинә апаран јоллары кеншләндирмәјә башлајыр.

Нәриман Нәриманов һәлә 1896-чы илдә рус дилиндә јазыб «Каспи» гәзетиндә чап етдирдији «Јазан мүсәл-ман зијалылары һаггында бир-нечә сөз» адлы мәғалә-синдә» ушагларымызы рус мәктәбинә гојмаға чағыран» азербайжанлы мүәллифләрин јанлыш мөвгејини тәнгид едир вә көстәрирди ки, һәмин мүәллифләр «гызыл-вахтларыны фәјдәсыз мәғаләләр јазмаға сәрф етмәк әвәзинә, бу вә ја дикәр мәсәләләр һаггында садә Азәр-байжан дилиндә китабчалар нәшр етсәләр, рус дилини өјрәнмәјин фәјдәсы һаггында јазсалар, даһа ағыллы ишләр көрмүш олардылар».

Тәби ки, бу сөзләр милли мәнәббәтин ифадәси иди вә үмумијјәтлә, Нәриман Нәримановун гәлбиндә бөјүк бир мәнәббәт вар иди—Халга вә Вәтәнә мәнәббәт, ии-сана мәнәббәт, тәбиәтә мәнәббәт... О јазырды: «Көрәсән мәнәббәтдән гүввәтли шеј олармы? Гаранлыг кечәләри ајдын көстәрән, инсаны ај вә улдуз илә данышдыран мәнәббәт дејилми?»

Бу сөзләр—һәмин мәнәббәтин јаратдығы романти-канын ифадәси иди вә о романтика, тәәсүф ки, тари-

хин гәбул етмәдији вә сону да, дедијим кими, шәхси фәчиә илә тамамланан сијаси мөвгејә кәтириб чыхарды.

Нәриман Нәриманов романтикасы бир чох мәғалә-ләрдә, чыхышларда, һәтта фелјетонларда белә (!) өз иллүзијалар аләминә гапылараг көләчәк милли-мәнәви Азадлығы бүтүн ишығлы бојалары, парлаг рәнкләри илә тәсәввүрләрдә чанландырмаға чалышырды. Бу мәнәнада онун һәјат мәрәмиәмәси дә өзү үчүн ајдын вә гәти иди: «Јүз илләрлә чан чәкишдириб, ахирда јәнә дә ихтијарсыз гул олмагданса, мәнв вә набуд олмаг, чан вериб кетмәк, лакин һүрријјәт вә бәрабәрлик јолу кими шанлы, мүгәддәс бир јолда өлмәк, шәһид олмаг, әлбәттә, даһа мәсләһәтдир!.. Ја һүрр јашамалы, ја һүрријјәт јо-лунда кетмәли... Јохса бу јашајыш, јашајыш дејилдир!»

Нәримановун романтикасы гәрибә иди... һәтта ән романтик мәғамларда белә, о халгын тәлејини унут-мурду. «Идил чајы» адлы мәнсур поэмасынын (1912) лирик гәһрәманы Идилин (Волганын) саһилиндә даја-ныб гаршысында ачылмыш тәбиәт мәнзәрәсинин көзәл-лијиндән, үлвилијиндән бәһс едир, амма бу јердә дә «милләт намиңә ишләјиб милләтн сатанлар» һаггында фикирләр, дүшүнчәләр ону раһат бурахмыр, мәнән сы-хыр...

Әлбәттә, Нәриман Нәриманов Вәтәндашлығы халҗа, вәтәнлә бағлы јалныз өјүд-нәсиһәтләр вермәклә, јал-ныз кәдәрләnmәклә, јалныз мүдрик кәламлар изһар етмәклә кифәјәтләнә билмәзди, чүнки бу Вәтәндашлы-ғын тәбиәтини һәјата актив бир мүдахилә сәчијјәләнди-рирди. О милләтә үз тутуб јазырды: «Сиз ата-бабала-рынызын мүгәддәс јерләринә о вахт Вәтән дејә биләр-синиз ки, онун саһиб иласыныз».

Нәриман Нәримановун мүбаризәси халгын белә бир саһиблик һүгуғу вә сәләһијјәти газанмасы намиңә иди. Милли һүгуғсузлуға вә буһу төрәдән гүввәјә—Шимали Азәрбайжанда чаризм мүстәмләкәчилик сијасәтинә, Чәнуби Азәрбайжанда исе Иран шаһлығы истибәдадына гаршы амансыз мүбаризә—Вәтәнин саһиб олмаг угрун-дакы мүбаризә иди.

Һәмин мүгәддәс мүбаризәдә әдиб Нәриман Нәрима-нов зәнкәйн әдәби ирс гојуб кетди вә о ирс һәмишә өз доғма халгы илә бәрабәр олачаг, чүнки һәмин халгын мәнәви сәрвәтинә дахилдир. Анчаг сијасәтчи Нәриман Нәриманов исе һәмин мүгәддәс мүбаризәдә бүтүн хе-јирли чәһәтләрлә бәрабәр, бир күлл һалында галиб

олмады, чүнкн онун инамла, шөвг ештирас вә хәјалпәр-
вәрликлә алудә олдуғу идеолокија тарихи сынағындаи
чыхмады.

3

Мәммәд Әмин Рәсулзадә 28 апрелә һәср етдији «Га-
ра күн мүнәсибәтилә» адлы мәгаләсиндә Нәриманову
вә башгаларыны кәскин тәнгид едирди вә бунунла бә-
рабәр, јазылдыгы дөвр (мәгалә 1936-чы илдә јазылыб)
вә бу күн үчүн әләмәтдар бир фикир сөјләјирди вә
бизим әдәби ирсимизә, үмумијјәтлә XX әср тарихимизә
мүнәсибәтдә әсас методоложи принципләримиз бу ис-
тигамәтдә олмалыдыр.

Мәммәд Әмин бәј јазырды: «Унутмамалыјыз ки,
башда јаланчы Москванын јылдызлы ваизләринә ујан
бу адамлар сонда ағла гараны сечмәјә башлајынча ни-
санда (апрелдә—Е.) јапылан ишин истиглал дејил, сөзүи
бүтүн мәнәсилә бир истила иши олдуғуну анламыш вә
бундан лазым кәләп нәтичәнн чыхармаг чәсарәтини
көстәрмишләр; башда мүәллим вә јолдаш киби гаршы-
ладығлары шималлыларыи сонда колонизатор олдуғ-
ларыны анламыш вә буну онларын үзләринә вурдугла-
ры силлә илә билдирмишләрди».

Һәмнн ағла гара арасындакы јол үчүн сәчијјәви
олап Нәриман Нәриманов пешиманчылығыны аз гала
чисмани сурәтдә һисс егмәк үчүн, онун Сталинә јазды-
гы, сурәтләрини Тротскијә вә Радекә көндәрдији «Уч-
гарларда ингилабымызын тарихинә даир» мәктубуну,
јахуд оғлуна јарымчыг мәктубуну охумаг кифәјәтдир.

Јадыма кәлир, Сталиннн өлүмүндән сонракы 54—55-
чи илләр иди, атам евимизин ән јахын адамларына де-
јәрди ки, Мейди (јазычы Мейди һүсејн) «Комиссар»
повестини јазанда ичәзә алыб вә Нәримановун, Стали-
нә јаздыгы мәктубу охујуб, мәктуб она чох тәсир едиб.
Атам өзү емоционал вә зәнкнн һиссијјата малик бир
адам олдуғу үчүн, онун дедији бу сөзләр мәнә дә тәсир
едирди вә мәнә елә кәлирди ки, о сиррләрлә долу мәк-
тубу елә мән өзүм дә охумушам.

Бир дәфә Мейди һүсејн (мән сон вахтлар, хүсусән
атам вәфат едәндән сонра тез-тез хатырладығым о
нишығлы шәхсијјәтә Мейди әми дејирдим) бизим
Мирзә Фәтәли күчәсиндәки көһнә евимизә кәлмишди вә
чај ичә-ичә атамла сөһбәт едирдиләр, мән дә һәмишәки
кими, онларын јанында отуруб сөһбәтләринә гулаг

асырдым. Сөз Сталиндән дүшдү, ифша олунмуш Бери-
јадан, ишдән чыхарылмыш Мир Чәфәр Бағыровдан
дүшдү вә кәлиб һәмнн мәктубун үстүнә чыхды. Мейди
һүсејнин о заман дедији сөзләр инди дә гулагымдады:

«—Ермәниләр о кишинин башына нә ојун ачыблар!..»

«О киши»—јә'ни Нәриман Нәриманов.

«Ермәниләр»—јә'ни Азәрбајјанда совет һакимијјәти-
нин илк илләриндә Бакынын рәһбәрлијини әлә алмыш
вә естафет кими бир-бирләринә өтүрән Анастас Микојан,
Левон Мирзојан, Сәркис Данилјан (Сәркис)...

«—Бунлары да әлләриндә о кишијә гаршы әләт
еләјибләр—»

«Бунлар»—јә'ни һәмнн әллинчи илләрдә јеничә ад-
лары чәкиләп, сијаси бәраәт алмаға башлајан Руһулла
Ахундов, Әлиһејдәр Гарајев, Мирзә Давуд һүсејнов,
Гәзәнфәр Мусабәјов...

«—О мәктуб елә бил бир романды!..»

Елә о ушағлыг чағларындан мән дә о «романы» чох
охумаг истәјирдим, амма һәмнн мәктубун сурәтини мән
бир чох илләр кечәндән вә хејли дә маңаралардан сонра,
1985-чи илдә охуја билдим. О заман унутулмаз Гулам
Мәммәдли «Нәриман Нәриманов» салнамәсини нәшрә
һазырламышды вә мәндән хәһиш етмишди ки, бу сал-
намәнин редактору олум вә китаба өн сөз јазым.

Мән бу ишлә мәшғул оларкән һәмнн вахт Партија
Тарихи Институтунда чалышан јазычы Гылман Илки-
нин көмәји илә о мәктубу нәһәјәт ки, охудум. О өн сөзү
дә јаздым («Үч гырмызы гәрәнфил» адлы о јазы ајры-
ча очерк кими Бакыда да, Москвада да чап олунду).
Гулам мүәллимин салнамәсини дә редактә етдим (1987-
чи илдә нәшр олунду) вә бүтүн бунлар һамысы кечми-
шин хатирәсинә чеврилди, амма о мәктубдан алдығым
тәәссүратын тәсирини бу илләрин мүғабилиндә һеч азал-
мыр...

Һәмнн мәктубда (әслиндә, јашанмыш һәјатын сијаси
јекун сәнәдиндә!) әкс олунмуш бә'зи фикирләрин үзә-
риндә дајанмаздан әввәл әсрин лап башланғычында—
1900-чү илдә Азәрбајјан мәдәни һәјатында баш вермиш
бир һадисәни хатырламаг истәјирәм. Һәмнн илдә Нәри-
мановун јашыды Әбдүррәһим бәј һагвердијевин «Да-
ғылан тифаг» фачиәси илк дәфә тамашаја гојулмушду
вә Нәриманов әсәрин гәһрәманы Нәчәф бәј Чәјбасарски-
нин ролуну ојнајырды.

Нәчәф бәј Чәјбасарски һәјатыны ејш-ишрәт ичиндә
кечирән, гајғысыз, фикирсиз-дүшүнчәсиз, јүнкүл бир

өмүр сүрөн, өзү үчүн жашаган зөнкин мүлкөдөр вә гумарбаз иди вә тале ондан интигам алды, ону мүфлис-лешдириб диләнчи вәзијјетинә салды, онун өвладыны элиндән алды, тифагыны дағытды.

Нәриман исә тамам башга бир һәјат сүрдү вә онун шәхси һәјаты да фираванлыгдан чоһ узаг олду: «Мәним һәјатым даим гајғыларла долу олмушдур. Мән ијирми јашымдан гардаш вә бачыларымын аиләсинә бахмыш, бу 30 илдә 11 адам тәрбијә етмишәм. Онлардан 8 гызы әрә вермиш, гардашымын 3 оғлуну өз аз маашымла бөјүтмүшәм. Бүтүн бунларын һамысыны ичра етдикдән сонра, мән јенә дә тәһсил алмаға башладым. 30 јашында университетә дахил олмуш, ону битирдикдән сонра, бүтүн гүввәмлә гардашым Салманын ушагларынын тәрбијәси илә мәшғул олдум. Бүтүн бу ишләрдән мән јалныз инди, гардашымын сонунчу гызы Ханымы 1924-чү илдә әрә вердикдән сонра азад олмушам. Мән буну бир ил кечәндән сонра, јәни 1925-чи илдә јазырам. Бүтүн бунлары она көрә јазырам ки, сән мәни бәшәријјәт үчүн аз иш көрдүјүмә көрә (!—Е) мазәмәт етмәјәсэн. Үмидварам ки, бу мәнада сән өз ишинлә мәним эмәл-рими давам етдирәчәксән. Эһиз оғлу! Әжәр мәним һәјатымы арашдырсан, сән әмин олачагсан ки, мән 1925-чи иләдәк башгалары үчүн јашамышам. Бәс сонра? Сонра белә дә давам едәчәк».

Анчаг артыг «сонра»—јохдур.

«1925-чи иләдәк...»—јәни өмрүн сонуна гәдәр.

Башгалары үчүн јашанан өмүр беләчә сона јетир.

Нәчәф бәј Чәјбасарски әјјәш өмрү сүрдү.

Нәриман Нәриманов чәфакеш өмрү сүрдү.

Анчаг һәр икисинин тифагы дағылды.

Чәјбасарскидән һеч нә галмады.

Нәримановдан исә вәтәндаш хатирәләри галды вә илләр бир-бирини эвәз едәчәк, шәсилләр дәјишәчәк, о хатирә исә јашајачаг.

4

Һәмин мәктубдан бәзи мәгамлара диггәт едәк:

«Микојанын ән әсәс әлејһдары мән идим, анчаг ону мәним иштиракым олмадан чыхартдылар. Микојандан сонра Сәркис еләдиләр Бакы Комитәсинин қатиби, Сәркисдән сонра—Мирзојаны. Чоһ күман ки, Мирзојандан сонра Қаспаров олачаг вә и. а.»

Идеоложи фанатизмин вә дедијим кими, ингилабчы

террорун туғјан етдији бир вахтда бу етираз сөзләрини јазмаг вә нәинки јазмаг, ону билаваситә Сталинин, Тротскинин—бу ингилаб шејтанларынын өзүнә көндөр-мәк!) әлбәттә, бөјүк инсани вә вәтәндашыг чәсарәти тәләб едирди, анчаг бу, әслиндә, етираз да дејил, бу, јеничә јаранмыш бир социалист республикасынын милли мүстәғиллик иллүзијалары илә јашаган рәһбәринин Кремлдәки Мәркәзи (бу һәмин Мәркәз иди ки, Нәриман артыг әјани шәкилдә ону танымышды вә өз гәһәтини Сталинин симасында билаваситә Мәркәз—СИССЕМ јарадычысынын вә мүһафизәчисинин!—дә үзүнә чырмагдан чәкинмирди: «...Мәркәз мүәјјән саһәни өзүнә табе едөрәк нәинки һеч бир шеј вермир, һәтта һәмин Республиканын ахырычы тикәсини белә элиндән алыр») апардыгы кадр сијасәти илә бағлы һарајы вә ејни заманда көмәксизлијинин, күчсүзлүјүнүн нүмајиши иди.

Нәриманов јазырды: «Мән билдирәм ки, бу, ағылла дүшүнүлмүш вә дүзкүн һесаблинмыш бүтөв бир пландыр».

Арадан 75 ил кечиб, амма биз бу күн дә Гарабағын тимсалында о планын ачы нәтичәләринин шаһидијик, о план әввәлки дөврләрдә олдуғу кими, бу күн дә күнаһсыз ганлар төкүр, јурдлары виранә гојур. Азәрбајчанда һәр једди нәфәрдән бирини өз елиндә-обасында гачгын едир, амма бундан о планын гуручулары вә ичрачылары да бир шеј әлдә етмирләр, чүнки бу ағылсыз вә фанатик сијасәт һеч бир милли рифаһа кәтириб чыхара билмәз, јәни белә бир садә (вә узун-узун әсләрини сынағындан чыхмыш!) һәгигәт ки, башгаларынын синәсини дәлиб кечмиш сүнжүләрин үзәриндә хошбәхтлик ола билмәз...

1918-чи илнн мартында ермәниләрин Бакыда төрәдикләри гыргындан чәми икичә ил сонра (бу ики илдә Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти гурулду вә 23 ајдан сонра, рус-болшевик интервенсиясы нәтичәсиндә сугута јетди: Нәриманов исә белә һесаб едирди ки, Азәрбајчан азад олду...), 1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулду вә дүз једди күндән сонра—мајын 5-дә кечирилән Үмумбақы Партија Қонфрансында ермәни милләтчиләри бу дәфә болшевик либасында Бакыда һакимијјәти там шәкилдә әлә кечирдиләр.

Азәрбајчан о заман аграр бир дијар иди вә онун јәкәнә сәнајә мәркәзи, һәм дә нефт истеһсалына вә ема-

лына көрә жүксәк сәвијјәдә инкишаф етмиш сәнајә мәр-
кази Бақы иди вә бу факт бахымындан Бақының Азәр-
бајчан үчүн нә дәрәчәдә мүһүм милли-стратежи мөкан
олдуғуну хүсуси гејд етмәјә, тәбии ки, еһтијач јохдур.

Нәриманов мәктубда јазырды:

Микојан «бир дәфә демишди:

—Биз Нәриманову елә әһатә едәчәјик ки, о бизим
тәсиримиз алтында олсун.

Буну етмәк үчүн БЕКА-ны (Бақы Партија Комитә-
сини (—Е.) өз әлләринә алмаг лазым иди.

БЕКА исә Азәрбајчанда һәр шеј демәкдир».

Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинин сәдри кими, Нәри-
ман Нәриманов һәмнин ағыр күнләрдә халғын милли вә
сијаси марағларыны горујаркән бу чүр күчлү, тәчрүбәли
вә мәкрли әкс гүввәләрлә үзләшмишди, һәм дә Нәриман
ламанчалы рытсар кими, әслиндә тәкбашына мүбаризә
апарырды, чүнки бир тәрәфдән Мәркәзи—Гызыл Мос-
кваны тәмсил едән Серкеј Киров, Серго Орчоникдзе,
Анастас Микојан XI рус-болшевик ордусунун (узун)
мүддәт совет дөврү шаирләримзин тәрәннүм етмәјә
мәчбур олдуғлары, јазычыларымызын романлар јазды-
ғы, һејкәлтәрәшларымызын мөһтәшәм абидәләр дүзәлт-
дији «Гызыл Орду!» рәһбәрлији онун адындан вә мил-
ли нүфузундан максимум истифадә еднб, амма онунла
гәтијјән һесаблашмадан јеничә јаратдығлары совет рес-
публикасында истәдикләри өзбашыналығы едирдиләр.
Гурулуш дәјишсә дә рус мүстәмләкәчилик сијасәти
I Пјотрун мәлүм вәсијјәтиндән үзү бу тәрәфә дәјишмә-
миш галмышды вә һәмнин адамлар—Мәркәз нүмајән-
дәләри бу сијасәти һәјата тәтбиг етмәк вә әмәли нәти-
чәләрә наил олмағ үчүн, белә бир гарышыглыгдан, ермә-
ни иддиаларындан вә бу иддиаларың сајәсиндә јаран-
мыш ермәни-азәрбајчанлы гаршыдурмасындан мөһарәт
вә усталыгла истифадә едирдиләр.

Бура орасыны да әләвә етмәк лазымдыр ки, Анастас
Микојан Мәркәзин нүмајәндәси олмагла бәрәбәр, Азәр-
бајчандакы фәалијјәти етибарилә даһа артыг дәрәчәдә
«Дәниздән дәнизә бөјүк Ермәнистан» миллиләтчилијинин
нүмајәндәси иди вә Бақының рәһбәрлијини әлә кечир-
миш Левон Мирзојанын, Сәркисин (Данилијанын), Ар-
такын (Стамболсјанын) вә бу гәбилдән олан ермәни
милләтчиләринин ирги-мәфкурәви режиссору вә һимә-
јәдары иди.

Сталинә мәктубунда Нәриманов јазырды ки, «бүтүн
бунларын (јәни Бақыны планлы шәкилдә ермәниләш-

дирмәк чәһдләринин (—Е.) мүәллифи, онлардан даһа
ағыллы олдуғу үчүн, Микојан сајылыр».

Һәлә дә ара-сыра өз ингилаби иллүзјаларындан
там ајрыла билмәјән Нәриманов сидг-үрәкдән Сталинә
баша салмағ истәјирди: «...мәним «Баһадыр вә Сона»
романым јолдаш Микојан һәлә дашинак оларкән артыг
мүвәффәғијјәт газанмышды. Онда нә үчүн 20 ил кеч-
дикдән сонра, мән миллиләтчи олмалыјам. Микојан исә
бејпәлмиләлчи?».

Јәгин ки, Сталин сәдәләвһ Нәриманын бу чүмләлә-
рини охујанда һәлә ағарыб-сәјрәлмәмиш бығларының
алтындан күлүмсәјирди...

Дикәр тәрәфдән исә Әлиһејдәр Гарајев, Мирзә Да-
вуд Гүсејнов, Гәзәнфәр Мусабәјов, Руһулла Ахундов,
Әјјуб Ханбудагов вә башгалары кими азәрбајчанлы
«болшевикләр»—кимиси идеоложи фанатизминә, кимиси
дә ингилаби авантюризминә көрә мәнз милли мәсәлә
илә бағлы Нәриман Нәриманова гаршы мүбаризә апа-
рыр, гаты ермәни иргчиләри мирзојанлар вә сәркисләр-
лә бирликдә «болшевик һәмрәјлији» көстәрир. Мәркә-
зин мүстәмләкәчи сијасәтиндә өзләринин әләтә чеврил-
мәләринә имкан јарадырдылар.

«Сталинә мәктуб»да тарихимизин белә бир эпизоду
тәсвир олунуб.

«Москваја јола дүшмәздән әввәл јолдаш Орчони-
кидзе нәјә көрә исә Мәркәзи Комитәдә белә бир мәсәлә
гојду:

«Азәрбајчан республикасы мүстәгилми јашамалы,
јахуд тәркиб кими, Совет Русијасына дахил олмалы-
дыр?»

МК үзвләри—Гарајев, М. Д. Гүсејнов белә бир фи-
кир ирәли сүрдүләр ки, бизә һеч бир мүстәгиллик лазым
дејил, биз Азәрбајчаны Совет Русијасына бирләшдир-
мәлијик...»

Көрүнүр белә бир әхлағы, белә бир психолокијаны
јалныз идеоложи сәбәбләрлә изаһ етмәк дүзкүн дејил.
Бу јахынларда мән «Азадлыг» гәзетиндә Шәфи бәј Рус-
тәмбәјовун «27 апрел 1920-чи ил хатирәси» адлы бир
јазысыны (бу хатирәләр илк дәфә отузунчу илләрдә
Истанбулда профессор Әһмәд Чәфәроғлунун редактор-
луғу илә нәшр едилән «Азәрбајчан јурду билкиси»
журналында чап олунмушдур) охудум вә охудуғча да
дахили бир дәһшәт мәни бүрүјүрдү ки, Азәрбајчан Де-
мократик Республикасының истиласында бир сыра
азәрбајчанлы дөвләт хадимләринин, елә һәмнин мүстәгил

Республика һөкүмәтинин бә'зи үзләринин ролу (чидд-чәдди!) һеч дә рус-болшевик ордусундан аз олмайыб. Шәфи бәжин хатирәләриндән белә чыхыр ки, Азәрбајчан Демократик Республикасынын Дахили Ишләр назиря (!) дәвләтнин болшевикләрә тәслим олмасы үчүн мүббит шәрант јаратмыш вә өз вәзифәсинин жүксәклијиндән вә сәләһијјәтиндән даима буна сөвг вә тәһрик етмишдир... Мәнә елә кәлир ки, белә бир сатғынлыг патолокија-дыр...

Дәјәсән биз јенә мөвзумудан узаглашдыг...

Нәриманов мәктубда јазырды: «Јерли марагларын мүдафиәси Мәркәзин мүвәккилләринин дилдә милләтчи тәмајул адланыр, анчаг кәнар республикаларын зәрринә Совет Русиясынын марагларын мүдафиә етмәк һәмин дилдә бејнәлмиләтчилик акты адландырылыр».

Болшевик Мәркәзинин јүрүтдүјү белә бир шовинист—мүстәмләкәчи милли сијасәтлә бағлы Нәримановун кәлдији (вә кизләтмәдији!) бу гәнаәт дә мәнним үчүн онун бөјүк фәчиәсинин кәстәрчисидир вә онун һәмин мәктубда вердији суал да кәмиси гајалара чырпылмыш гоча (вахтындан әввәл гочалмыш!) капитанын дахили сарынтасынын ифадәсидир. «Орчоникидзенин нәзәријәсинә кәрә кичик Азәрбајчанын әһалисини системли шәкилдә гырмаг мүмкүндүр, бәс о заман кәрәсән республика кимләрдән ибарәт олачаг?»

Чыхыш јолу нәдәдир?

Перспективдә бу милләти вә куја мүстәгил олан бу республиканы нә көзләјир?

Јаланчы партија гурултајларынын вә ријакар Мәркәз нүмајәндәләринин фәалијјәтинин сону нә илә гуруларачаг?

Нә олачаг?

Бу суалларын мәнкәнәсиндә сыхылаң Нәриман үчүн артыг һәр шәј ајдындыр: «Мәркәзин нүмајәндәси Киров партијанын Мәркәзи Комитәсинә мәрүзә едәчәк ки, гурултај онун Азәрбајчандакы сијасәтини јекдилликлә мүсбәт гәбул едиб вә Мәркәз дә она инаначаг... Беләликлә, биз виран оланачан өзүмүзү алдада-алдада јашајачагыг».

Өмрү боју шәхси раһатлығынын вә фираванлығынын баһасына (һалбуки мәшһур бир јазычы, јахуд жүксәк ихтисаслы бир һәким кими, белә бир раһатлыг вә фираванлыг үчүн бүтүн имканлары јарада биләрди!) апардыгы өлүм-дирим мүбаризәләриндә башы дашдан-даша дәјмиш вә сонралар уғрунда вурушдуғу о идеја-

ларын, сән демә, тамам иллүзијалар аләминдән ибарәт олдуғуну дәрк едән, бу иллүзијаларын тар-мар олдуғуну көрән «бизим доктор»ун—бу маарифчинин, милли тәәсүбкешин вә чәфакешин кәлдији сон истигчә дә гәти вә бирмә'налыдыр: «Мәннимчүн һеч бир шәкк-шүбһә јохдур ки, АКП МК-сы Сергонун вә Сталинин симасында биз түркләрә е'тибар етмир вә Азәрбајчанын тәлејини ермәни дашнакларә тапшырыр».

Әлбәттә, бу фикирләрин мүгабилиндә мәнним оппонентләрим Нәримановдан, хүсусән XI ордунун Азәрбајчаны ишғал етмәси илә, јахуд Кәчә үсјанынын јатырылмасы илә бағлы елә ситатлар да кәтирә биләрләр ки (тәәсүф ки, онлар да мөвчуддур вә Нәриманов биографиясынын вә үмумијјәтлә XX әср тарихимизин—бу кешмәкешли мәрһәләнин бир һиссәсидир!), бүтүн о Лир пешиманчылығына (күнаһкар пешиманчылығына!), мәннәви изтирабларә вә вәтәндаш сарынтыларына баһмајараг бу күн јалныз хәчәләт тәри кәтирир, амма бурада чох мүһүм бир чәһәт вар: һәркәһ бир сијаси хәдим кими, Нәриман Нәримановун апардыгы мүбаризәнин сонракы мәрһәләси, јә'ни Азәрбајчанда совет һакимијјәти гурулдугдан сонракы Нәриманов фәалијјәти олмасајды Азәрбајчан өз кәләчәк милли инкишафындан галмыш олачагды, Азәрбајчанын саһибсизлијини көрән һәмин Мәркәз кадр сијасәтиндән тутмуш республика эразисинин сәрһәдләринәчән гат-гат артыг (еләдикләриндән артыг!) өзбашыналыға јол верәчәкди вә нәтичә е'тибарилә бәлкә дә Азәрбајчан адында бир республика олмајачагды, олсајды да етник тәркибинин вә һакимијјәт даирәсини Нәримановун дедији кими, һәмин «бејнәлмилә акт»ын там тәзәһүрү тәшкил едәчәкди.

Данышырлар ки, Кремл Мәркәзинин, јә'ни Ленинин, Сталинин, серголарын, анастасларын вә онларын јерләрдәки дајаглары олан сәркисләрин, левонларын Нәриманова гаршы (јә'ни милли тәәсүбкешлијә, Азәрбајчан өзүнүифадәсинә гаршы) фитнә-фәсадларында аләтә чеврилмиш вә бу ингилаб авантүристләри, рус шовинистләри, ермәни дашнакларыјла бәрабәр, Нәриманова даим һүчүм едән вә ону чәрләдән азәрбајчанлы рәһбәр болшевикләрдән бири јолунда чаныны гојдуғу режимин гурубаны кими, 37-дә күлләләнмәздән әввәл дејиб: «Кәш доктор сағ олајды, кедиб ондан үз истәјјәдик!»

Азәрбајчанын XX әср тарихинин инкишафында, елә билирәм ки, диалектик бир ганунаујғунлуг мөвчуддур:

Нәриман рус императорлуғунун сугутундан сонра 1918-чи илдә Азәрбајчан Демократик Чумһуријјәти гурулмасајды, совет империясында Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы кими ајрыча бир гурум јаранмајачагды вә бу гурум олмасајды бу күн Азәрбајчан Республикасы өз мүстәгиллијини бәрпа едә билмәјәчәкди, сијасинизбати бир ваһид кими, Азәрбајчан олмајачагды.

Алтмышынчы илләрин сонларында Фикрәт Гоча, Фикрәт Садыг, Анар, рәһмәтлик Шәкәр Аслан вә мән кәнч јазычыларын о заманкы Үмумиттифаг мүшавирәсинә нумәјәндә сечилмишдик вә Москваја кетмишдик. Бизи ингилаб рәһбәрләринин ады илә бағлы јерләрә апарырдылар вә о заман мән һәјатымда биринчи вә сонунчу дәфә Ленинни иш кабинетиндә олдум. Орада диварын бир күнчүндән Загафгазијанын хәритәси асылмышды (јәгин елә инди дә ордады) вә бу хәритәдә (рәһбәрин иш хәритәсиндә!) Азәрбајчан дејилән бир шеј јох иди: Ермәнистан, Күрчүстан вә Азәрбајчан эрәзисиндә Күр чајынын саһили бојунча да «кјуртсы» (јәнин кн, «күрлүләр», «күрчајлылар» мәнасында) јазылмышды.

Буну мән она көрә хатырлајырам ки, Азәрбајчан адынын дүнјанын сијасинизбати хәритәсинә дүшмәмәси үчүн әлверишли бир шәраит, мүнбиҗ бир зәмин вар иди вә бүтүн әгидә вә амал мүхтәлифликләринә бахмајараг, јалныз бир тәрәфдән М. Ә. Расулзаде, Ә. Топчубашов, Ф. Х. Хојски, о бири тәрәфдән исә Нәриман Нәриманов кими сијаси хадимләрин бөјүк вәтәндаш фәалијјәтинин нәтичәсиндә белә олмады, XX әср јени бир республика доғду. Бу тарихи һадисә әсрин икинчи ониллијиндә башлады вә әсрин сонларында (бизим муәсир күнләримиздә!) баша чатды.

XX әср Азәрбајчан тарихинин бу мүрәккәб, кәркин вә зиддијјәтли кедишатында һәмин мүрәккәблији, кәркинлији вә зиддијјәти өз тәлејиндә әкс етдирән тарихи шәхсијјәтләрдән бири, биринчиләрдән бири, шәхсән мәним үчүн һеч бир шүбһә јери јохдур ки, Нәриман Нәримановдур.

Әлбәттә, Нәриманов идеаллашдырылмамадыр, (үмумијјәтлә тарихдә һеч кими идеаллашдырмаг лазым дејил, әслиндә бу һеч мүмкүн дә дејил), онун сијаси фәалијјәтинин объектив гижмәти верилмәлидир, сијаси сәһвләри, бәзән һәтта кобуд сијаси сәһвләри көстәрилмәлидир, чүнки бунларын вичдан әзабыны артыг о өзү сағлығында чәкирди.

Нәриманов гыса өмрүнүн сонларына јахын дахилләндә, хүсусән 20-чи илдә Азәрбајчанда совет һакимијјәти гуруларкән (гурдуруларкән!) вә ондан сонракы ајларда баш верән һадисәләрлә бағлы бәзи әмәлләринин (XI орду Азәрбајчаны ишғал етдикдән јарым ај сонра Нәриманов Ленинә һесабат верирди: «Гызыл Орду өзүнү әла апарды...») вичдан әзабыны чәкмәси мәним үчүн шәксиздир. Дүздүр, бу она бәрәәт газандырмыр, амма онун мүрәккәб һәјат јолунун фәчиәсини көстәрир

Онун Сталинә мәктубуну, оғлуна јарымчыг мәктубуну охујаркән һәрдән мәнә елә кәлирди ки, һәјатынын бу чүрә эпизодлары илә бағлы Нәриман өз дахилиндә һәмин әзаблардан јаха гуртармаг үчүн бәрәәт ахтарыр, амма һеч чүрә тапа билмир вә буна көрә дә мүтәмади сарсылыр, ичиндә говрулур...

Рус-болшевик истиласы илә барышмајан кәнчәләрин үсјанындан вә бу үсјанын рус ордусу тәрәфиндән ган ичиндә јатырылмасындан сонра Нәриман: «...Гызыл Орду әксингилабы мәнв етди. Хаинләр, гулдурлар, Азәрбајчан фәһлә вә кәндлиләринин дүшмәнләри лајигинчә чәзаландырылдылар».—јазмышды вә чәми ики-үч ил ичиндә һәмин «чәза»ларын әмәли нәтичәләри илә үз-үзә дајаныб бирдән-бирә ајылмыш дәрин бир тәфәккүр буна нечә бәрәәт газандыра биләрди?

Вә буна көрә дә Нәриман бәлкә дә изтирабларын ән ачысыны кечирирди...

Вә бүтүн бунларла бәрәбәр, Нәриманын бу сәһвләри бизим тарихимиз, әдәбијјәтимыз вә ичтимаи фикримиз үчүн јад бир шәхсијјәтин јох, доғманын сәһвләридир. Нәримановун сијаси фәчиәси јадын јох, доғманын фәчиәсидир.

Буну нә чүрә унутмаг олар ки, Нәриманов вә «нәримановчулуғ» узун онилликләр боју совет рәсми даирәләри үчүн гаты милләтчилијин символу, халгымыз үчүн пәә кизли (вә чох горхулу!) бир ифтихар мәнбәји иди. Милли Азәрбајчан өзүнүндәрәетмә просеси вә бу сијаси просесин инкишафы ән сыхы телләрлә һәм дә Нәриман Нәримановун ады илә бағлыдыр.

...Бу чүмләләри јазаркән фикир мәнни узағларә, ијирми беш ил бундан әввәлә, 1972-чи илин исти ијун күнләринә ипарды, о вахта ки, биз чаван јазычылар идик вә бизим һәјатымызда чох фәрәһли бир һадисә баш вермишди: һәјдәр Әлијевнин бачарығы сајәсиндә Бакынын Чәнуби Совет Мејданы дејилән амфитеатрында Нәриман Нәримановун тунчдан төкүлмүш нәһәнк

бир һејкәли учалдылмышды вә о һејкәл о заман ийлли мәнлијини тәһәссүмүнә чеврилмишди. Нәриман узун илләрин һәсрәтиндән сонра јенидән Бакыја гајытмышды вә бизә елә кәлирди ки (вә бу һәгигәтән белә иди!), Бакынын ән уча нөгтәсиндән әлини бир Домокл гылынчы кими, шәһәрин башы үстүнә узатмыш Киров һејкәлини—бу мүстәмләкәчилик рәмзинин гаршысында бу јени һејкәл халгын милли мәнлијиндән хәбәр верән Нәриман мүбаризәсини давам етдирди...

XX әср Азәрбајҗан тарихинин идејалар тоггушмасында, Рәсулзадә—Нәриманов сијаси рәғабәтиндә, амал, әгидә вә әмәл мүбаризәсиндә бөјүк һәрфли Кәләчәк Рәсулзадәнин мүттәфиги иди вә тарих буну әсрин сонунда бирдәфәлик, мүбаһисәсиз, һеч бир шүбһә јери гојмадан сүбута јетирди вә буна кәрә дә бу күн сијаси галиб Рәсулзадәдир, Топчубашовдур, Хојскидир, Јусифбәјлидир, амма сијаси мәғлүб да нифрәт объекти јох, милли тарихимизин фачиә гәһрәманыдыр, ону ифша етмәкдән (чох заман да нашы гәләми илә!) ләззәт алмај јох, она јанмаг, һејфсләнмәк вә Н. З. Тағыјевин һәјатына һәср едилмиш һөрмәт вә мәнһәббәтлә долу биографик јазысындан тутмуш бир сыра сон дәрәчә ачы тәәсүф доғуран рәсми сәнәдләрәчән зиддијәтли вә мүрәккәб Нәриман ирсинә вә фәалијјәтинә объектив гијмәт вермәк лазымдыр.

Нәриман Нәриманов—бу ишыглы шәхсијјәт XX әср Азәрбајҗан тарихинин пәришанлыг мүчәссәмәси олан трактик бир гәһрәмандыр.

Онун һанкор өвлады—чанлы бир варлыг дејилди, јолунда чани-дилдән, сидг-үрәкдән фәалијјәт көстәрдији, јаранмасында, хүсусән илк мәрһәләләрдә фәал иштирак етдији вә гәлбән инандығы СИСТЕМ иди.

Вә һәмин СИСТЕМ дә Нәриманову ајылтды, ону беләчә фачиә гәһрәманы етди, сонра да ону мәнһв етди.

Нәримановун сијаси сәһвләрини көрмәмәк олмаз—шүбһәсиз беләдир, амма Нәримановун фәрјадыны гулаг ардына вурмаг вә онун әдәби ирсини, маарифчилик фәалијјәтини унутмаг вә гијмәтләндирмәмәк дә олмаз.

5

Кәнч дост!

Сәнин һәјатын миллиәтин вә вәтәнин тәләји илә бағлы глобал тарихи дәјишмәләр дөврүнә тәсадүф етди. Јаланчы идеолокија вә зоракылыг үзәриндә гурулмуш бөјүк бир империја лабүд бир сонлугла өмрүнү баша

вуруб тарихин артыг вәрәгләнмиш бир сәһивәсинә чеврилди вә бу сүгут сијасәт аләминдә, милли вә мәнһәви һәјатда катаклизм јаратды.

Шүбһәсиз, чәтин агрылы-ачылы бир дөврдүр, аңчак орасы да шүбһәсиздир ки, сон дәрәчә вәтәндаш мәс'улијјәти тәләб едән, миллиәтин вә вәтәнин кәләчәјини мүәјјәнләшдирән һәлледичи бир замандыр вә реаллыгымызын бу контекстиндә сәндән чох шеј асылыдыр—сәнин доғма халгыны азад вә мүстәғил јашајан бир халг кими, һәмин катаклизмдән чыхармаг һәминә кәрәчәјин бөјүк ишләрин әсасыны тәшкил едәчәк дүшүнчәләриндән, көтүр-гој етмәк, кечмиши өјрәнмәк вә мүстәғил гәнаәтләрә кәлмәк бачарығындан чох шеј асылыдыр, чүнки бу мә'лум һәгигәтдир: кечмиши олмајан халгын кәләчәји дә суал алтындадыр.

Кечмишдән сәрф-пәзәр етмәк олмаз вә ејни заманда кечмишә кин-күдурәтлә, тенденсијалы јанашмаг да олмаз. Бу күн Нәриман Нәриманову сөјмәк, ону инкар етмәк (һәрчәнд тарихи инкар етмәк заман е'тибарилә тамам мүвәггәти бир шејдир!) асандыр вә демәлијәм ки, шәрәфли бир иш дејил вә һеч кимә дә башыучалыг кәтирмир.

Бу күн һәннки Нәриман Нәримановун, Мирзә Фәтәли Ахундовун да, Чәлил Мәммәдгулузадәнин дә, Сабирин дә кәлкәсини гылынчлајыр вә онлара әдәби-сијаси белтанлар атырлар. Үзејир бәји «Әсли вә Кәрәм»и јаздығына кәрә гәзәб объектинә чевириләр (онда кәрәк һәмин дастаны јарадан халгы да гәзәб объекти еләјәсән!) вә с., вә н. а.

Дүнән конјуктура елә иди ки, билән дә, билмәјән дә, мисал үчүн, Мирзә Чәлилдән, јахүд Сабирдән јазырды, графоман фүрсәти фәвтә вермәјиб мөвзу архасында кишләнәрәк сөнүк диссертасија мүдафиә едирди, китаб пәшр етдирдири вә XX әср Азәрбајҗан ичтимаи фикринин Әһмәд бәј Ағажев, јахүд Әли бәј һүсејизадә кими бөјүк нүмајәндәләри тәдгигәтдән тамамилә кәнарда галырды, јада дүшәндә дә ики-үч шаблон иттиһамларла ифша олунурду («буржуа идеологу», «мүртәчә мөвгели», «пантүркист», «панисламит»...)

Инди нәә һәмин кәмфүрсәтлик психолокијасы башга бир ејбәчәр гүтбә јуварлары: билән дә, билмәјән дә Әһмәд бәјин, Әли бәјин хидмәтләрини тәрифләјир вә бу дәфә Мирзә Чәлил, Сабир «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин диқәр нүмајәндәләри арха плана кечирилди.

Нә үчүн биз беләјик?

Јахшы, дүнән һаким (вә јад!) идеолокија вар иди, һәгигәти демәјә гојмурду, объектив тәдгигаты гәбул етмирди, бәс бу күн?

Ахы Мәммәд Әмин бәј дә, Әлимәрдан бәј дә, Фәтәлихан да ХХ әср Азәрбајчан тарихинин о шәхсијјәтләридир ки, бу күн онларын нашы гәләмчинин тәрифино гәтијјән еһтијачлары јохдур вә Нәриман Нәриманову јерә вурмагла онлары галдырмаг чәһди бу рәһмәтликләрин руһу гаршысында (вә үмумијјәтлә милләтин гаршысында) әдәби-ичтимаи әхлагсызлығын нүмајишидир.

Анчаг сән, кәнч дост, бүтүн бунлара ујмамалысан, сән өзүн охујуб, өзүн өјрәниб, өзүн нәтичәләр чыхармалысан вә о заман—мән буна гәтијјән шүбһә етмирәм.—Мәммәд Әмин бәјин тарихи миссијасы сәннин үрәјини гыздырдығы кими, Нәримановун да сәһвләри ејни доғмалыгла сәннин үрәјини јандырачаг вә сән онун бу сәһвләрлә бәрәбәр, халгымыз гаршысындагы бөјүк хидмәтләрини дә гүјмәтләндирмәји бачарачаған.

6

...1925-чи ил феврал ајынын орталарында Нәриман Нәримановун сијаси-ичтимаи вә әдәби-едим фәалијјәтинин 30 иллик јубилеји бүтүн Совет Иттифагы мигјасында тәнтәнә илә гејд едилди.

Февралын 15-дә Москвада, Иттифаглар Евиндә јубилеј кечәси кечирилди. Малы Театрын сәһнәсиндә «Надир шаһ» драмынын јубилеј тамашасы көстәрилди, Совет Иттифагынын һәр јериндән зәһмәткешләрин тәшкил олунмуш «үрәк сөзләри» вә тәшкил олунмамыш һәгиги сәмини һиссләрлә долу тәбрикләри кәлди...

Бу адамын тәлејиндә ачы илә ширин һәмишә бирбирини әвәз едиб...

Үмумијјәтлә, гәрибәдир, ХХ әср Азәрбајчан сијаси тарихинин бөјүк нүмајәндәләринин тәлејиндә биографија көстәричиләринин мүхтәлифлијинә, онлары јетишдирән мүһитин вә онларын дөврүндә дүнјанын кеосијасы хәритәсинин тамам фәргли олмасына бахмајараг охшар мөгамлар ачыг-ашкар көрүнмәкдәди.

Бәли, Нәриман Нәриманов тарихимизин фәчиәви бир гәһрәманы иди.

Бәс онун сијаси рәгиби, әсрин әввәлләриндә Азәрбајчаны үчүнчү миниллијә апаран кешмәкешли сијаси јолун башлангычында миллијјәтчи-мүстәгиллик мүбар-

зәсинин бөјүк ағырлығыны чијинләриндә дашыјан парлаг шәхсијјәтләрдән бири Мәммәд Әмин Рәсулзадә нечә?

Халгын сәадәти уғрунда чалышан бу адамын өзүнүн шәхси һәјаты сәадәтдән чох узаг иди, гаршыда ону мүһачир һәјаты көзләјрди вә бу мүһачирин Түркіјәдә, Полшада, Румынијада, дубарә Түркіјәдә кечән өмрү интәһасыз бир нискиллә, һәсрәтлә, гүрбәт никаранчылығы илә долу иди, онун айләси дағылмыш вә репрессија гурбаны олмушду. Бу фәчиәли шәхси һәјат 1955-чи ил март ајынын 6-да Анкарада үч дәфә: «Азәрбајчан!.. Азәрбајчан!.. Азәрбајчан!..»—демәклә сона јетди.

Бәс һәмин үчүнчү миниллијә апаран јолун сон учунда Азәрбајчана рәһбәрлик едән вә әсрин сонунчу отуз илиндә шәхсијјәти вә фәалијјәти даим халгынын тәлеји вә тарихи контекстиндә олан һејдәр Әлијев нечә?

О феноменал иш габиллијјәти, бачарығы вә сәриштәси сәјәсиндә мәншәјинә вә дининә бахмајарг совет иерархијасында ән јүксәк вәзифәләрдән бирини тутду, түрк халглары арасында бүтүн совет империясы тарихиндә ондан јүксәк вәзифәдә оланы олмајыб, амма о вәзифәдән кедәндән сонра, вахтилә һечликдән, адсызлыгдан-сансызлыгдан дартыб чыхарыб ад-сан вердији адамларын бир чоху нәинки дөнүк чыхдылар, ондан үз дөндәрдиләр, һәтта онун үзүнә дурдулар.

Тәкчә елә Али Советин 1991-чи ил мәшһур сесијасыны хатырламаг кифәјәтдир: вахты илә һејдәр Әлијевин садә бир саламыны һәјатларынын хүсуси бир фәхарәт мөгамы сајанлар, һејдәр Әлијевин чөрәк вердији адамлар о нитг сөјләјәндә нә ојундан чыхмырдылар: сөзүнү кәсирдиләр, әл чалырдылар, «регламент» дејиб гышгырырдылар ки, јени рәһбәрлик буну гүјмәтләндирсин...

Белә бир нанкорлуг тәғибни вә тәһгири узун сүрмәди, фәләјин чархы о адамчыглар үчүн тамамилә көзләнилмәдән дәјишди, амма бу мүддәт гысалығы да, фәләјин чархынын беләчә дәјишмәси дә шәхси һәјатда јашанан фәчиәнин сарсынтысыны, ағрысыны-ачысыны елә билирәм ки, һеч дә азалтмыр...

О адамчыглар исә бу күн јенидән бир-бирләри илә һејдәр Әлијевә сәдагәт бәһсинә киришибләр, амма күман едирәм бундан бир шеј чыхмаз, чүнки бир дәфә сатан, һәмишә сатачаг...

Лакин биз јенә өз мөвзумуза гајыдаг...

Ајдын мәсәләдир ки, Нәриман Нәримановун Москвада бөјүк вәзифәјә кечирилмәси әслиндә онун Азәрбај-

чандан узаглашдырылмасы иди. О бөжүк вэзифэ дэ— Мэркэзи Ичраијјэ Комитэсинин сэдрлэриндэн бири, эслиндэ даһа артыг бутафорија сэчијјэли иди, рэһбэр декорасија иди, чүнки Сталин мүтлэг һакимијјэти һамарлајыб партијанын элиндэ чэмләшдирмишди.

Ејни заманда, Азэрбајчанын өзүндэ Нэримановдан сонра Нэримановла бағлы елә бир вэзијјэт јарадылмышды ки, республика рэһбэрлијиндэ она мүнасибэт ачыгашкар дүшмэнэ олан мүнасибэт иди.

Бэли, Мэркэз Москвада Нэриманов үчүн СИСТЕМэ һеч бир зијаны олмајан тэмтэрағлы бир јубилеј кечирди, елә бил ки, алдадыб ушаг башы сығаллајырдылар: Сталиндэн, о заман Назирлэр Советинин сэдри олан (сонра да күллэлэнэн!) Рыковдан, Қалининдэн (МИК /сэдрлэриндэн—президентчиклэрдэн башга бириси!), Харичи Ишлэр назирин Чичериндэн, өлкэнин «мэ'нэви анасы» ролуну ојнамаға чалышан (амма «мэ'нэви ата»— Сталин ғыса бир мүддэт эрзиндэ ону сыхышдырыб јалныз пионерлэрин достуна чевирди!) Надежда Крупскаядан ибарэт Фэһри Рэјасэт һеј'эти сечилди, өлкэнин һэр јериндэн зэһмэткөшлэрин нүмајэндэлэри кэлди, тэбриклэр көндэрилди..

Өлкэнин һэр јериндэн, тэкчэ Азэрбајчандан башга!

Бу јахынларда мэн о јубилеј күнлэриндэ Гэдирлинин (Мөвсүм Исрафилбэјовун партија тэхэллүсү; Нэриманов Сталинэ мәктубунда ону «сынанмыш јолдаш» адландырыр) Нэриманова јаздығы мәктубу охудум вэ бу мәктуб Нэриманов фачиэсинин эјани сөнэдлэриндэн бири кими, мэнэ чоһ тэ'сир етди: «Бакы шөһэриндэ јубилејинизин гејд олунмасы гејри-мүмкүндүр. Ичласларда Нэриман Нэриманов адынын чэкилмэсинэ јол верилмир».

Бу, элбэттэ, тэ'сирлиди, амма тээччүблү дејил.

Ватэндэ Нэриманова мүнасибэт бэ'зэн о болшевик керчэклијиндэ белэ, сүрреалист бир мэнзэрэ јарадырды: Нэриман Азэрбајчанда Халг Комиссарлары Советинин сэдри иди, амма Азэрбајчан коммунист тэшкилатындан совет коммунистлэринин XI Гурултајына (март, 1922-чи ил) нүмајэндэ сечилмишди...

СИСТЕМ, тэби ки, өз ишинин устасы иди. Москвада Нэриманын—она нечэ јубилеј кечирирсэн, кечир!—СИСТЕМ үчүн һеч бир нараһатлығы јох иди. Азэрбајчанда исэ Нэриманов гурддан ајыг олан СИСТЕМ үчүн гајғы мэнбэјиди, чүнки Нэриманов өзү јаздығы кими,

Азэрбајчанда «Азэрбајчаны симасызлашдырмаг истајэнлэрэ гаршы шиддэтли мүғавимэт көстэрэ билирди». Нэриман Нэриманов Москвада исэ СИСТЕМин там эсири иди.

Эн ачы чэһэт орасы иди ки, иллэр кечди, хулјалар алэми дағылды вэ Нэримановун өзү үчүн дэ мә'лум олду: онун ингилабчы фэалијјэти, снержисп, шөвгү мәһз бу СИСТЕМин јаранмасына һаср олунубмуш...

Москвада ишлэјэркэн Нэриманов бир-нечэ дэфэ Сталинэ рэсми эризэ көндэриб вэ сәһһэтини бәһанэ кэтирэрэк вэзифэдэн азад едилмэсини, Бакыја гајыдыб јарадычылығла мәшғул олмасына разылыг вермэсини хаһиш едиб вэ тэби ки, СИСТЕМ дэ Сталинин симасында (ја да эксенэ, Сталин дэ СИСТЕМин симасында) «јох» дејиб...

О јубилеј тэнтэпэлэриндэн дүз бир ај сонра, 1925-чи илнн 19 мартында Нэриман Нэриманов гэфлэтэн вэфат етди (бир аталар сөзү јада дүшүр: «Үрэк этдэндир...»). Совет Иттифагынын бүтүн дөвлэт мүэссисэлэриндэ иш дајандырылды. Харичи Ишлэр Комиссарлығынын өлкэнин харичиндэки бүтүн идарэ вэ мүэссисэлэриндэ ики күнлүк матэм е'лан едилди.

Халг јас ичиндэ иди вэ халг билмирди ки, иллэр кечэчэк, СИСТЕМин бәшэријјэтэ зидд маһијјэтинин бүтүн чылпағлығы илә ачылмасы мүмкүн олачаг вэ мә'лум олачаг ки, бу гэфил өлүмүн өзүңү дэ чоһ күман ки, о заман дэрин бир матэм ичиндэ Нэримановун табуту өнүндэ дајанмыш Сталинин эли илә елә СИСТЕМ өзү тэшқил едиб.

Халг јас ичиндэ иди вэ халг билмирди ки, ајлар, иллэр кечэчэк, Нэриман Нэриманов өлүмүндэн сонра (СИСТЕМэ хас олан бир чэһэт) «милләтчи» е'лан едилэчэк, онун адыны даһыјан күчэлэр, рајонлар, шөһэрлэр, Москва Шэргшүнаслығы Институту һэмнн аддан маһрум олуначаг, СИСТЕМ ону унуттурмаға чалышачаг, амма нәһајэтдэ буна һаил олмајачаг, эксенэ, өзү тар-мар олуб тарихин гара бир сәһифэси кими, архаја чеврилэчэк.

О вахт јэгин бурасы да һеч кимнн ағлына кэлмээди ки, һэмнн СИСТЕМ тарихин гара бир сәһифэси кими, чеврилдикдэн сонра, мүстэғыл Азэрбајчан Республикасында Нэриманову милләтин дүшмэни е'лан елэн сәслэр ешидилэчэк...

Талејин ачысына бах...

Бэли, халг јас ичиндэ иди вэ о чағлардан кэдэрли

бир фотошәкил хатирә галыб: Нәриман Нәримановун һәјат јолдашы Күлсүм ханым алты јашлы оғуллары Нәчәфлә бирликдә Гызыл Мејдандакы, тәзә мөзарын гаршысында дајаныблар вә о тәзә мөзарын үстү күлчичәклә, әклилләрлә долуду...

Вә о заман јенә дә һеч ким билмирди ки, о алты јашлы ушаг да чәми ијирми дөрд ил өмүр сүрәчәк...

1925-чи ил јанварын 28-дә, јад Москванын сојуг вә гүрбәтлә долу бир гыш кечәсиндә вахтындан әввәл гочалмыш Нәриман Нәриманов мизин архасына кечиб о бири отагда дүнјанын ријасындан хәбәрсиз бир јухујла јатмыш о алты јашлы Нәчәфә мәктуб јазмаға башлады вә о битмәмиш мәктуб да дахили фәрјадын, сарсынтылары, тәнһалығын ифадәси иди.

Нәриман јазырды: «Әзиз оғлум Нәчәф! Әхәр һәлә јашамаг гисмәтим варса, мән сәни елә һазырламаға чалышачағам ки, сән бәшәријјәт үчүн даһа чох иш көрәсән. Лакин мән әбәди мөзара тез көчмәли олсам, тәвәгге едирәм, башгалары үчүн данм әзаб чәкән атаг дәдәр кичик бир иш көрәсән».

О сојуг гыш кечәсиндән сонра, тале онун «јашамаг гисмәтинә» чәми ај јарым вахт ајырмышды вә һәмин кәдәрли фотошәкилин чәкилдији о дәфн күнү дә, шүбһәсиз, һеч кимин ағлына кәлмәзди ки, он сәккиз ил кечәчәк, о алты јашлы оғлан атасыз бир һәјатла идеоложи вә инзибати кешмәкешләр ичиндә бөјүјәчәк. Кијевдә һәрби мәктәб гуртарачаг, кәнч бир забит олачаг, мүһарибәниң башланғычындан танк бөлүмү командири киими, фашизмә гаршы дөјүшәчәк, Сталинградын вә Донбасын фашистләрдән азад едилмәсиндә гәһрәманлыглар көстәрәчәк вә 1943-чү илин бир пајыз күнүндә јад елләрин Волноваха дејилән бир шәһәри әтрафындакы дөјүшләрдә гурбан кедәчәк...

Күлсүм ханым исә СИСТЕМИН гөзәбинә кәлмәкдән горхуб ондан үз дөндәрмиш инсанларын арасында, бөјүк, јад вә сојуг шәһәрдә кәдәрли бир өмрү тәнһа баша вурачаг...

13 март 1997

1997

437